

Холоша Тамара Олександрівна,

аспірантка

Навчально-наукового інституту філософії та соціальної політики

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

orcid.org/0000-0002-4008-0223

tamara.kholosha@gmail.com

АКТУАЛЬНІСТЬ ТРАДИЦІЙ КОРДОЦЕНТРИЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ (ДО 300-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г.С. СКОВОРОДИ)

У статті досліджується один із традиційних напрямів української філософії, здійснюється огляд витоків філософського вчення, простежується традиція становлення культу серця в усній народній творчості, спостерігається звертання до образу серця в літописній і релігійній традиціях княжої доби, досліджується творення символічного значення образу серця як духу в українській книжній літературі, розглядаються особливості його інтерпретацій різними представниками вітчизняної філософської думки впродовж XIX століття (М. Гоголь, П. Куліш, Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Юркевич та інші). Також проводиться паралель зі світовими дослідженнями науки про серце, зокрема в античних філософів (Платона, Філона, Хризипа), європейських учених-містиків (В. Вайгеля, Й. Екгарта, Г. Сузо, Й. Тавлера), романтиків (Й. Гаманна, Й. Гердера, Ф. Шлейєрмахера, Ф. Якобі), дискусія німецьких філософів (Г. Гегеля, І. Канта), американського прагматика Ч. Пірса й інших. Автор аналізує способи використання мотивів «філософії серця» у художній літературі, зокрема й творчості Тараса Шевченка, простежує частоту вживання лексеми «серце» та її похідних у поетичних і прозових творах поета. Зазначається походження самого терміна «філософія серця», його трактування в сучасній науці. У статті також звертається увага на вивчення українського кордоцентризму двома вітчизняними філософськими школами – психологічною та культурологічною, що досліджують даний феномен за різними методиками. Автор статті звертає увагу на актуальність ідей кордоцентризму в сучасному світі, зокрема в новітній освіті та традиціях виховання. Практичне значення даного дослідження обґрунтовано можливістю використання його результатів на лекціях і семінарах із філософії, культурології, літератури тощо.

Ключові слова: антропоцентризм, емоціоналізм, кордоцентризм, серце, філософія серця, дух, душа, фольклор, релігія, поезія, трагедія, Гнатюк, Куліш, Сковорода, Чижевський, Шевченко, Юркевич.

Kholosha Tamara,

Postgraduate Student

Educational and Scientific Institute of Philosophy and Social Policy

National Pedagogical Dragomanov University

orsid.org/0000-0002-4008-0223

tamara.kholosha@gmail.com

THE RELEVANCE OF CORDOCENTRISM TRADITIONS IN UKRAINIAN SOCIETY (TO THE 300'TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF H.S. SKOVORODA)

The article examines one of the traditional directions of Ukrainian philosophy, reviews the origins of philosophical teaching, traces the tradition of the formation of the cult of the heart in oral folk art, observes the appeal to the image of the heart in the annalistic and religious tradition of the princely era, investigates the creation of the symbolic meaning of the image of the heart as a spirit in Ukrainian literature, the peculiarities of its interpretations by various representatives of domestic philosophical thought during the 19'th century are considered (M. Gogol, P. Kulish, G. Skovoroda, T. Shevchenko, P. Yurkevich and others). A parallel is also drawn with world studies of the science of the heart, in particular by ancient philosophers (Plato, Philo, Chrysippus), European mystical scientists (V. Weigel, J. Eckhart, H. Suzo, J. Tavler), romantics (J. Hamann, J. Herder, F. Schleiermacher, F. Jacobi), German philosophers (G. Hegel, I. Kant and others), the American pragmatist C. Peirce and others. The author analyzes the ways of using motifs of the "philosophy of the heart" in fiction, in particular in the work of Taras Shevchenko, traces the frequency

of use of the lexeme “heart” and its derivatives in the poet’s poetic works. The origin of the very term “philosophy of the heart” and its interpretation in modern science are noted. The article also draws attention to the study of Ukrainian cordocentrism by two domestic philosophical schools – psychological and cultural, which investigate this phenomenon using different methods. The author of the article draws attention to the relevance of the ideas of cordocentrism in the modern world, in particular in modern education and educational traditions. The practical significance of this study is justified by the possibility of using its results at lectures and seminars on philosophy, cultural studies, literature, etc.

Key words: anthropocentrism, emotionalism, cordocentrism, heart, philosophy of heart, spirit, soul, folklore, religion, poetry, tragedy, Chizhevsky, Hnatyuk, Kulish, Shevchenko, Skovoroda, Yurkevich.

Нині весь світ дивується стійкості та незламності українців, які вкотре відчайдушно борються за свою свободу, за незалежність, за право не розчинитися в чужій культурі, за збереження своєї ідентичності. Очевидно, «секретом» такої затятої сили духу, що виокремлює українців серед інших народів, є своєрідність українського менталітету – жити серцем (тобто цілісно, у єдності тіла, душі й духу).

Серце є особливим символом в українській культурі. Етимологія давньослов’янського слова, що походить від індоєвропейського *kerdis* (середина), вказує на те, що серце з давніх часів асоціювалося із центром, осердям, основою чогось. Термін «серце» має широке значення, його трактування як образу чи символу має велике духовне навантаження. Від «серця» маємо також і багато похідних: *серцевий, сердечно, сердега, серцевина, сердитися, безсердечний, добросердність, сердобольний, серцеїд, серцевідець* тощо. Перелічені лексеми ілюструють широке коло використання значень терміна – від емоційно забарвленого образу до символу, що розкриває внутрішній центр духовного життя людини (Валявко).

Психологічно-емоційному образу серця надавалося велике значення в українському фольклорі. «Кров людська – не вода, а серце – не камінь», «Душа душу чує, а серце серцю вість подає», «Серце ні на що не вважає – свою волю має», навіть «Дай серцю волю – заведе в неволю», – стверджують народні прислів’я та приказки. «А ще серце козацьке / Не боїться турків», – оспівується в піснях сміливість українців («Ой спав пугач на могилі») (Козакова).

Зустрічаємо подібне змалювання серця і в пам’ятках Княжої доби. «Сягнув ум своєю силою й погострив мужністю свого серця» князь Ігор у «Слові про Ігорів похід», а Святослав у «золотому слові» говорить про «хоробрі серця, сховані в жорстокій криці, а загартовані

у відвазі». Емоційним культом серця пронизана «Хартія» Анни Ярославни, написана в 1060 р. для монастиря Сен-Венсан у Франції. Тут серце постає як релігійний символ, що визначає осердя моральності й духовності людини (Валявко).

Власне розгляд серця як місця, де панує Бог, через яке Всевишній говорить із людиною проходить через всю українську духовну культуру, починаючи від давніх часів. «Кисво-Печерський патерик», твори Д. Заточника, І. Вишенського, П. Величковського, П. Могили, Д. Туптала, Г. Кониського закликають очистити власне серце, просвітити своє серце, усім серцем приєднатися до Бога. Їхні настанови пов’язані із християнською антропологією, що визначала людину центральною постаттю релігійного вчення, підкреслюючи шляхетність її морального духу. Така увага до символу серця була не випадковою в українській релігійній літературі. Адже в Біблії цьому символу приділяється дуже багато уваги, наприклад, у старому Заповіті він згадується понад 850 разів. Використовували його й отці церкви, як-от Климент, Ориген, Августин та інші (Валявко).

Із християнської антропології, в основі якої було вчення про монолітність людської істоти, складеної з тіла, душі та духу (тобто серця), уявлення про існування та розвиток цілісної людини було перенесено в українську філософську думку. Підкреслення важливості людських почувань і емоцій є давньою традицією української філософії. Це було підмічено Д. Чижевським і ним же запроваджено поняття «філософія серця», яку вчений уважав характерною для українського філософування. Осягнення «людиною навколишнього світу й самої себе не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» – емоціями, чуттями, здоровим глуздом є особливістю цього способу пізнання. Пізніше О. Кульчицький запровадив термін

«кордоцентризм», а автором концепту «український кордоцентризм» як українського вчення про цілісність людини є Я. Гнатюк. У сучасній науці «філософія серця» – один з основних традиційних напрямів української філософії, який відображає специфіку ментальності виявляється у кардіоцентризмі, пов'язувати ентузіастичні настанови із чуттєвою сферою, із прагненням охопити в обмеженому безмежне, а у відносному абсолютне.

Цілком зрозуміло, що «філософія серця» не є надбанням суто української науки. Згадки про душевну іскру та «спалахування душі» є у Платона, уявлення про серце як найвищого в душі трапляються у стоїка Хризипа, Філон протиставляє «голову» та «серце», символ серця трапляється у Прокла (Валявко). Містики В. Вайгель, Й. Екгарт, Г. Сузо, Й. Тавлер, романтики Й. Гаманн, Й. Гердер, Ф. Шлейєрмахер, Ф. Якобі та інші приділяли значну увагу науці про серце. Є роздуми про серце у Б. Паскаля, Л. Фейєрбаха. Засновник німецької класичної філософії І. Кант започаткував дискусію щодо сутності людини та головного в ній. Г. Гегель стверджував, що головне в людині «голова», розум, а К. Маркс головними в людині як суспільній істоті визначив «ноги». Їхні думки заперечував М. Мерло-Понті. Принцип першості людського серця перед розумом людини переважав у працях американського прагматика Ч. Пірса, який сформулював правило, за яким людина у ставленні до найголовніших життєвих турбот іде за своїм серцем і не довіряє своїй голові (Гнатюк, 2013).

Однак ідея переваги людського серця перед розумом і тілом людини вперше була проголошена та концептуально оформлена саме як оригінальна українська філософська думка. Першість у цьому належить Г. Сковороді, фундаторами українського кордоцентризму також вважаються М. Гоголь, П. Куліш, Т. Шевченко, П. Юркевич та інші.

Одним із центральних мотивів філософування Григорія Сковороди (1722–1794 рр.) є «серце» як емоційно-вольове начало. Мислитель розглядає людину як мікрокосм і розділяє її на внутрішню та зовнішню, визначає серце як центр «істинної», «внутрішньої» людини, що містить у собі цілий усесвіт. Людина для Г. Сковороди – це символічна істота, яка існує в символічному просторі християнської культури. «Біблія є людина» і водночас «людина

є всієї Біблії кінець, і центр, і гавань». Через те не розуміємо Біблії, що не знаємо себе. «Пізнай же спершу себе самого, тоді пізнаєш і Адама з Євою». Тобто самопізнання та пізнання Бога для філософа є рівнозначними. Через пізнання себе людина пізнає Бога, тому любов до Бога є любов'ю до самого себе. Тут проглядається основна ідея філософії Г. Сковороди – антропологізм. Головним інструментом самопізнання і Богопізнання є серце. У своєму серці людина повинна віднайти основу всього, тому людина і є серцем. «Усе – трава і лущиння, усе – прах і тїнь, усе минає; серцем же людина вічна» (Сковорода, 1972, с. 182). Вчення Г. Сковороди про людину та її серце стало своєрідною точкою відліку в пошуках нових уявлень про людську природу. А його думки про сенс життя та щастя людини залишаються поза часом.

Погляди Г. Сковороди на серце людини як на її душу знайшли свій відгук у творчості Миколи Гоголя (1809–1852 рр.), який уважав, що шляхом самопізнання людина може також пізнати й душі інших людей. Підтримує також думку філософа про сродну працю, яка допомагає людині твердо стояти на землі. Призначенням людини на землі М. Гоголь вважає принесення нею добра, краси та гармонії у світ, тому він переймається безглуздяма і безладдям, які творять несвідомі свого сенсу люди. Письменник пропагував необхідність розуміння та поваги до кожного етносу, убачав особливу здатність українського духу «розуміти іншу природу, іншу людину, інший нарід, розуміти, що в кожного може бути свій шлях, для нього природніший <...>» (Федів, 2001, с. 212).

Ідеєю серця як найсуттєвішою душевною глибиною пронизані твори українського письменника Пантелеймона Куліша (1819–1897 рр.). Серце – це «глибокий колодязь», воно «таємне», «невідоме нікому», з нього важко дістати води, тобто важко збагнути серце. Однак у закритому серденьку, як у тихому раю, сховані людська надія, передчуття, провісництво – найпотаємніші речі людської душі. П. Куліш уважав, що в серці носимо не лише Бога та світ, а й минуле свого краю, історію рідної землі. Це той скарб, який потрібно зберегти і тим самим воскресити Україну. Ідеї кордоцентризму письменник розвиває в «хуторянській філософії», ідеалізує минуле України: «Може, час ще не спідлене серце | Важко заб'ється, до серця озветься | Як

на бандурі струна до струни». Важливе місце у світогляді письменника належить також принципу подвійності людської натури. Внутрішнє (серце) та зовнішнє завжди перебувають у конфлікті, відбувається постійна боротьба між «глибинним і поверхневим». Творчість П. Куліша та його діяльність як кирило-мефодіївця сприяли розвитку української національної ідеї, зародження якої якраз відбувалося під безпосереднім впливом братчиків.

Акцентуалізація на серці як осередку найглибших людських почувань і центрі внутрішнього життя людини простежується також у творчості Тараса Шевченка (1814–1861 рр.). Лексему «серце» у творах письменника вжито 311 разів (Словник мови Шевченка, 1964, с. 242). Воно в нього «сміле», «чисте», «щире», «велике», «широкее», «молодее», «дівоче» тощо; воно «говорить», «палає», «чує», «сміється», «рветься», «єднає», «любить» тощо; виступає і «бабусенькою», і «серцем-тополенькою». Т. Шевченком 35 разів ужито слово «серденько», а ще є «сердега», «сердека», «сердечний», «сердешний» і навіть «сердешненький». Лексема «душа» у його творах уживається 167 разів, «дух» – 11. А ще є «душевогий» і «душеубогий», «душеубійці», «душка» тощо. На антропоцентризмі як на принципі «філософії серця» побудована вся поетична і малярська творчість митця. Для нього найбільше значення має не так правда розуму чи мислення, як послідовність емоцій і правда серця. Серце в Т. Шевченка – живий самостійний образ, сповнений глибоких почуттів: «Серце моє! Серце моє! Тяжко тобі битись Одинокому», або ж «Порадься з своїм розумним серцем, мій друже єдиний!», чи «І серце жде чогось, болить, Болить і плаче, і не спить, Мов негодована дитина <...>». Поет уважає, що серце людині потрібне, щоб мислити, самоусвідомлюватись, шукати правду, співчувати, говорити та співати, творити тощо. Більшість творів Т. Шевченка переповнені думками про минуле та майбутнє України. «Розрита могила», комедія «Сон» («У всякого своя доля <...>»), послання «І мертвим, і живим <...>», «Стоїть в селі Суботіві <...>», містерія «Великий льох», «Чигрине, Чигрине» та інші демонструють упевненість автора в тому, що український народ, який має щире серце та глибоку душу, попри всі трагедії, що випали на його долю, здатний відродитися

та досягти високих і прекрасних вершин у своєму розвитку. Т. Шевченко закликає українців зрозуміти: «Не минайте ані титли, Ніже тії коми, Все розберіть <...> Та й спитайте Тойді себе: що ми? <...>», – таким чином «вознісши індивідуальне «пізнай себе» на рівень самопізнання нації» (Чопик, 2017, с. 10).

Прямим послідовником філософського вчення Г. Сковороди про людське серце можна назвати Памфіла Юркевича (1827–1874 рр.), який є автором своєрідної концепції, названої «філософією серця». На думку вченого, цілісно осягнути та пізнати буття розумом неможливо. Вищою та глибшою діяльністю понад розум є особистісно-індивідуальна діяльність людської душі, яка зветься «серцем». Серце визначає сутність людської особистості, воно є осередком душевного та духовного життя людини. Серце породжує, тому стоїть на початку всього – і доброго, і злого – у думках, словах, учинках людини. Воно є органом різноманітних почувань, пристрастей, хвилювань. Є охоронцем усіх тілесних сил людини та центром її морального життя. Серце є помічним для розуму, бо спочатку світ відкривається для серця людини, а вже потім для мислення. Корисними знання стануть лише тоді, коли знайдуть своє місце в серці людини. Розум – то вершина, а серце – то коріння духовного життя людини. «Якщо істина падає нам на серце, то вона стає нашим благом, нашим внутрішнім скарбом. Тільки за цей скарб, а не за абстрактну думку людина може вступити в боротьбу з обставинами і людьми; тільки для серця можливий подвиг і самовідданість» (Федів, 2001, с. 327).

Послідовниками «філософії серця» серед діячів української культури можна назвати М. Костомарова, М. Коцюбинського, Лесю Українку, В. Сухомлинського та інших.

У вітчизняній науці феномен українського кордоцентризму досліджується двома школами філософської україністики, які конкурують: психологічною, до якої належать А. Бичко, І. Бичко, Д. Бучинський, О. Кульчицький, І. Мірчук, В. Янів, С. Ярмусь, та культурологічної, куди зараховують С. Вільчинську, В. Горського, Я. Гнатюка, Т. Закидальського, Є. Калужного, В. Олексюка, І. Потаєву.

Оскільки емоціоналізм вважається типовою рисою національного душевного складу

українців, ідеї «філософії серця» залишаються актуальними й у XXI ст. Методи Г. Сквороди в навчально-виховному процесі втілюються у програмі НУШ, у діяльності

культурно-просвітницьких і наукових закладів. Перевага віддається суто антропологічному, духовному та національному компоненту в розумінні даного феномену.

Список використаних джерел:

1. Валявко І. Дмитро Чижевський – фундатор поняття філософії серця. *Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Дмитра Чижевського*. URL: <https://library.kr.ua/chizhevsky/valyavko/> (дата звернення: 15.12.2022).
2. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ : Наукова думка, 1997. 285 с.
3. Гнатюк Я. Українська філософська традиція: еволюція від кордоцентризму до конкордизму. *Огонь Прометей*. 2013. URL: <https://web.archive.org/web/20161221034331/http://www.meso Eurasia.org/archives/13217> (дата звернення: 18.12.2022).
4. Козакова О. Філософія серця як альтернативний шлях розвитку національної самосвідомості. URL: http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/materials/1_kozakova.doc (дата звернення: 14.12.2022).
5. Мойсеїв І. Кордоцентризм. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. Шинкарук. Київ : Інститут філософії ім. Г.С. Сквороди НАН України, 2002. 742 с.
6. Скворода Г. Сад пісень. *Вибрані твори* / Г. Скворода. Київ : Веселка, 1972. 203 с.
7. Словник мови Шевченка : у 2 т. / за ред. В. Ващенко. Київ : Наукова думка, 1964. Т. 2 : О – Я. 566 с.
8. Федів Ю., Мозгова Н. Історія української філософії : навчальний посібник. Київ : Україна, 2001. 512 с.
9. Чопик Р. Скворода. Сродність. *Найкраще* / Г. Скворода. Львів : Terra incognita, 2017. С. 6–11.
10. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 822 с.

References:

1. Valiavko I. (n.d.). Dmytro Chyzhevskiy – fundator poniattia filosofii sertsia [Dmytro Chyzhevskiy is the founder of the concept of the philosophy of the heart]. Retrieved from <https://library.kr.ua/chizhevsky/valyavko/> [in Ukrainian].
2. Horskyi V. (1997). Istoriiia ukrainskoi filosofii. Kurs lektsii [History of Ukrainian philosophy. Course of lectures]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Hnatiuk Ya. (2013). Ukrainska filofska tradytsiia: evoliutsiia vid kordotsentryzmu do konkordyzmu [Ukrainian philosophical tradition: evolution from cordocentrism to concordism]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20161221034331/http://www.meso Eurasia.org/archives/13217> [in Ukrainian].
4. Kozakova O. (n.d.) Filosofii sertsia yak alternatyvnyi shliakh rozvytku natsionalnoi samosvidomosti [Philosophy of the heart as an alternative way of developing national self-awareness]. Retrieved from http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/materials/1_kozakova.doc [in Ukrainian].
5. Moiseiv I. (2002). Kordotsentryzm [Cordocentrism]. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv : Abrys [in Ukrainian].
6. Skovoroda H. (1972). Sad pisen. *Iybrani tvory* [Garden of songs. Selected works]. Kyiv : Veselka [in Ukrainian].
7. Slovnyk movy Shevchenka (1964). [Dictionary of the Shevchenko language : in 2 volumes / edited by V.S. Vashchenko]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Fediv Yu., Mozghova N. (2001). Istoriiia ukrainskoi filosofii : navchalnyi posibnyk [History of Ukrainian philosophy : study guide]. Kyiv : Ukraina [in Ukrainian].
9. Chopyk R. (2017). Skovoroda. Srodnist [Skovoroda. Kinship] *Best* / Hryhoriy Skovoroda. Lviv : Terra incognita [in Ukrainian].